

КЫРГЫЗ ФОЛЬКЛОРУНУН ТАРЫХЫЙ– ЭТНОГРАФИЯЛЫК БУЛАК КАТАРЫ МААНИСИ

И. МОЛДОБАЕВ

КР УИА, Тарых институту

Тарыхка белгилүү болгондой, кыргыздар Борбордук Азиядагы байыркы элдерден. Мамлекет бар убакта (VI–XIII кк.) алардын маданияты жогорку деңгээлде турган. Түрк руникалык жазууларын пайдалана билген. Тилекке каршы, байыркы Енисей кыргыздарынын мамлекети кулап түшкөн соң (1293) руникалык жазуу да жок боло баштаган. Кийинчирээк (XVI–XVII–кылымдардан баштап) Тянь–Шань чөлкөмүндө жашаган кыргыздар араб тамгасына негизделген чагатай жазуу (адабий) тилинде окуп, жаза билгендери менен жазма салты жакшы өрчүй алган эмес.

Деген менен кыргыз эли өздөрүнүн баштарынан кечирген турмушун унутта калтырган эмес. Ал өткөн тарыхын оозеки түрдө (санжыра) биздин күндөргө чейин алып келе алды. Жалпылап айтканда, алардын оозеки чыгармачылыгы жогорку деңгээлде өнүгүп өстү. Бул көрүнүш жазуу даректеринде да катталып калган. Мисалы, араб дарыгери жана саякатчысы Аль–Марвази XII кылымдагы кыргыздардын кечкисин башкаруучуларынын көңүлүн ача турган кылдуу музыкалык аспаптын коштоосунда ырдап берип турган ырчылары бар экенин баса белгилеп кеткен (**Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi, 1942: 19**).

Ал эми 1503–ж. тажик тилинде жазылып бүтүлгөн «Мажму ат–таварих» («Тарыхтардын жыйнагы») аттуу чыгармада кыргыздардын тарыхый санжырасы менен катар «Манас» эпосунун айрым эпизоддору орун алганы окумуштууларга белгилүү (**Ромодина, № 5154**). Бул эмгек кыргызчага М. Досболов жана О. Сооронов тарабынан которулган. Котормочулардын пикиринде «Тарыхтардын жыйнагын» жазган Сайф ад–дин (кыргызча Сайпидин) тажиктердин арасында жашаган кыргыз болгон (**Досболов, Сооронов, 1996: 3–4**).

Мындан көрүнүп тургандай кыргыздардын фольклорунун өнүгүшү көп кылымдарды камтыйт. Биз макалабызда азын–оолак болсо да, кыргыз элинин тарыхый окуялар менен сугарылган көп кырдуу оозеки чыгармаларынын тарыхый–этнографиялык булак боло ала турган мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтүүгө аракет кылабыз.

Бүт кыргыз оозеки чыгармачылыгын биз үчкө бөлөбүз: 1) эпикалык жанр; 2) лирикалык жанр; 3) дидактикалык жанр.

Эми ушул фольклордук жанрлардын тарыхый–этнографиялык булак болуу мүмкүнчүлүгүн карап көрөлүк. Адегенде, эпикалык жанрдын түпкү башаты болгон мифтерге кайрылалык. Кыргыз фольклорунда мифтер көрүнүктүү орунду ээлешет. Ошону менен катар

мифтер тарыхый булак катары боло алат. Бул жагдай өзгөчө космогониялык мифтерден көрүнүп турат. Элибиздин оозеки чыгармачылыгында «Үркөрдүн кызы үлпүлдөк сулуу», «Айдагы кыз», «Ак сары ат, көк сары ат», «Жети каракчы» («Жетиген»), «Үч аркар жылдыз» же «Тоотой мерген жана үч аркар» ж.б. мифтер белгилүү. Бул мифтердин бардыгына жалпы болгон көрүнүш мифтердеги каармандар (айбандар болобу же адам болобу) ар кандай шарттар менен асманга көтөрүлүп, ар түрлүү жылдыздарга айланып кетишет. Үркөр деле, Жетиген жылдыз деле, бир мезгилде жерде жашаган эле кишилер экен. Үркөрдүн үлпүлдөк деген сулуу кызы болгон экен. Аны жерде жүрүшкөн эле жети каракчы уурдап алып, көккө чыга качып кетишет. Үркөр Жетигенди (же жети каракчыны) кууйт. Жетиген Алтын казык жылдызына жашынат. Ошондон бери үркөр жетигенди кууп жете албай жүрөт имиш. Жылдыздардын да үркөр жылдыз, жетиген жылдыз деп аталыштары ошол окуяларга байланыштуу дешет (**КЖЖБФ, инв. № 180а: 1–4; инв. № 235: 41**).

Айтылган мифтер кандайча тарыхый булак боло алат? Бул мифтер жалаң кыргыздарда гана эмес, алтайлыктарда, казактарда, туванын кыргыз аттуу сөөгүндө (уруусунда) сахаларда, буряттарда, монголдордо ж.б. Түштүк Сибирь жана Борбордук Азия чөлкөмүндө жашаган т түрк–монгол эдеринин оозеки чыгармаларында кездешет. Айырмасы кана бул мифтердин ар кандай вариантта айтылышы. Мунун баары Б.Кебекованын кыргыз–казак фольклордук байланыштарына арналган эмгегинде атайын изилдөөгө алынган (**Кебекова, 1982: 30–42**).

Ошондуктан, бизге бул мифтерди салыштырып отуруунун кажети жок. Бирок, бул жерде эскерилген мифтердин башаты бир. Муну биз Саян–Алтайдан жана жалпы Түштүк Сибирден чогултулган этнографиялык жана лингвистикалык материалдар менен бышыктай алабыз (**Молдобаев, 1989: 90–113**).

Мифтер жөнүндө сөз козгогондо «Манас» эпосундагы мифологиялык сюжеттерди эсепке албай кетүүгө болбойт. Мисалы, «Манастагы» Кырмуша монгол элинин мифологиясындагы Хормуста, иран эдеринин фольклорундагы Ахурамазда болуп саналат. Мындан тышкары да анын ыр сапатарында ар кандай мифтик жан–жаныбарлар (мисалы, «бир кулагын төшөнгөн, бир кулагын жамынган»; аялдары кадимкидей эле киши сыяктуу, өздөрү ит же ит баштуу («итаалы»); жалгыз көздөө ж.б. мифтер) кездешет. Булардын баары бир топ түрк монгол эдеринде, өзгөчө Түштүк Сибирь чөлкөмүндөгү эдердин фольклорунда жыш кездешет «Манастагы» мифтерди биз азын–оолак болсо да изилдөөгө алганбыз (**Молдобаев, 1980: 16–46**).

Эпикалык жанрга кирген кыргыз жомоктору да тарыхый–этнографиялык маалыматтарды камтыйт. Мисалы, кыргыз оозеки чыгармачылыгында Жаныбек кандын аты эскерилген бир топ жомоктор кездешет. Атап айтсак, ал жомоктор төмөндөгүлөр: «Жээренчинин баласы», «Жаныбек кан», «Алдаркөсөнүн ангемеси», «Жээренче чечен менен Алдаркөсө», «Асан кайгы менен Жаныбек хан», «Жээренче чечен» ж.б. Бирок, кайсы Жаныбек хан жөнүндө сөз болуп жатат? Тарыхта Жаныбек аттуулар «Алтын ордону»

башкаргандардан экөө болгон. Биринчиси 1342–1357–жылдары хан болгон, экинчиси 1367–жылы бийликке келген (Жаныбек II) (**Кучкин, 1991: 30–31**).

Кийинчирээк XV–кылымда Жаныбек аттуу кан казактарда да болгон. Кыргыз жомокторунда биздин оюбузча «Алтын Ордону» 15 жыл башкарып турган (1342–1357–жж.) Жаныбек хан жөнүндө айтылат. Сөзүбүздү бышыкташ үчүн «Жээренче чечен» аттуу жомокко кайрылалы. Жээренче Чечен уулуна бир акылдуу кыз алып берет. Анын аты Карачач болот. Кыздын акылдуулугун билип калган Жаныбек хан Жээренче чечендин келинин тартып алуунун амалын ташпай, далай кыйын иштерди ташшырат. Бирок, Жээренче чечен келинин жардамы менен Жаныбек хандын ташшырмаларын аткарып, табышмактарын чечип берет. Бирок, Жаныбек хан муну менен да чектелбей, улам аракетин күчөтүп, Карачачты алууга аракет жасайт. Акырында Жаныбектин зулумуна чыдабай иниси Бердибекке өлтүртүшөт да, хан шайлап алышат.

Чындыгында эле, «Алтын ордону» башкарып турган биринчи Жаныбек хан 1357–жылы уулу Бердибек тарабынан өлтүрүлгөн. Ошондо ага Толубай аттуу адам жардам берген. Кыргыздын жомогунда Бердибек уулу эмес, бир тууган иниси деп айтылган болбосо, калганы тарыхый чындыкты бышыктайт.

Демек, Асан кайгы, Жээренче чечен, Жаныбек хан, Бердибек, Толубай ж.б. кыргыз жомокторунун каармандары – тарыхый турмушта жашаган адамдар. Бул жагдай кыргыздардын бир бөлүгүнүн «Алтын Ордо» мамлекетинин аймагында жашаганын билгизип тургансыйт. Ошондуктан, ушул сериядагы кыргыздын жомоктору «Алтын Ордонун» тушунда, тактап айтканда, ХУ кылымдардан башталган окуяларды чагылдырат. Буга бир жакшы далил Жээренче чеченге байланыштуу жомоктор (Жаныбек хан, Асан кайгылар менен бирге) каракалпак – тарда, Сибирдеги татарларда, Крым татарларында, алтайлыктарда, ногойларда, түркмөндөрдө, казактарда кездешет.

Эми эпикалык жанрдын өзөгүн түзгөн эпостор тууралуу бир – эки ооз айтып кетелик. Кыргыз эпосторун классификациялаганда, «Манас» үчилтигин улуу эпос деп, калган эпосторду кенже эпостор деп экиге шарттуу бөлүнөрүн эскерип кетели. Чындыгында, бардык кенже эпостор баалуу тарыхый – этнографиялык булак болуп саналат. Ушул жагдайда мындай бир фактыга кайрылалык. Айрым эпостордон тышкары кенже эпостордун көпчүлүгү чоң уруулардыкы болуп саналат. Алсак, кыпчактар жөнүндө «Эр Төштүк», «Курманбек», «Олжобай менен Кишимжан» эпосторунда чагылдырылган. «Эр Табылды» эпосу катаган уруусунун тарыхын сүрөттөсө, «Жаныл Мырза» поэмасы нойгуттар жөнүндө баяндайт. «Сарынжы – Бөкөйдө» мундуздар тууралуу айтылса, «Кожожаш» эпосунда кытай уруусунун турмушу баяндалат.

Кенже эпостор тууралуу кеп кылганда, алардын саны жыйырмадай бар. Кыргыздын кенже эпосторунда мифтик мезгилден баштап, кечээ калмактардын мизин кайтарган убакытка чейинки окуялар чагылдырылган. Мында тарыхты жазууга көмөк боло ала турган жер – суу аттары, элдердин аттары, социалдык терминдер, чарбачылык жана

соода боюнча маалыматтар бар. Кыргыздардын материалдык жана рухий маданияты да кенже эпостордон көркөм формада орун алган. Биз муну «Жаныш, Байыш» жана «Эр Солтоной» баатырдык эпосторун изилдеген тажрыйбадан улам айтып жатабыз.

Жалпы кыргыз элинин эпикалык чыгармалары жөнүндө сөз болгондо, албетте «Манас» эпосун айтпай кое албайбыз. «Манас» элибиздин тарыхы болуп калган. Мурда жазылган биздин эмгектерге шилтеме беруу менен бирге, «Манас» эпосунун тарыхый–этнографиялык булак катары мүмкүнчүлүгүн кыскача кана белгилей кетели.

Албетте, «Манас» жалан эле тарыхый–этнографиялык булак эмес, ар түрдүү маалыматтарды камтыган кыргыз элинин энциклопедиялык чыгармасы болуп саналат. Ал философия, тил, элдик педагогика, музыкалык маданият, элдик медицина ж.б. адам турмушунун бардык тармактары боюнча кенири билдире ала турган өзүнчө бир булак.

«Манастын» саптарына кайрылганда, анын мазмуну боюнча илгерки кыргыздарда мамлекеттүүлүк жана жазуусу болгондугун далилдеген маалыматтар жыш учурайт. Буга эпостун социалдык терминологиясы далил боло алат. Мамлекеттик атрибуттарды билгизген туу, таажы, мөөр, такты ж.б. терминдер да буга күбө.

«Манас» эпосунун толук варианттарында жүздөн ашык элдердин аттары кездешет. «Манаста» учураган шибээ, солон, манжу, кара кытай, найман ж.б. элдер жөнүндөгү билдирүүлөр ошол элдердин кыргыздар менен болгон этномаданий байланыштарынын көркөм формадагы чагылдырылышы деп түшүнүү керек. Ошондой эле эпосто Улуу жибек жолунун бардык маршруттары камтылган.

«Манас» эпосунда кенири чагылдырылган баяндамаларга, албетте, анын үй тиричилик маданияты боюнча билдирүүлөрү кирет. Мында боз үй, ар түрдүү кийим кечелер, тамак–аштар, ат жабдыктары, үй эмеректери ж.б. материалдык маданият боюнча маалымат бар. Мисалы, эпосто айтылып кеткен ондогон кездемелердин эле аттары кызыгуу туудурбай койбойт. Мисалы, анын саптарында төмөндөгүдөй кездемелердин аттары кездешет: абайы, алчын, байыр, була, буулум, дарайы, дейилде, доолон, дүрдүн, дүрүйө, кадек, карала, кете, кымкап, кырмызы, маңдили, мара, санам, сарала, сарбан, торко, тубар, үчүгө, чүчтө, шайинги ж.б.. «Манаста» алтын, күмүш, башка балуу асыл таштардан жасалган буюмдардын айтылышы кыргыздарда кымбат баалуу металлдарды иштетүү өнөрү жогорку денгээлде экенин ырастап турат. Ал эми эпостун, жоокерлердин курал–жарактары, кийим кечелери, дегеле жалпы согуш иштери боюнча берген билдирүүлөрү атайын изилдөөгө татырлык. Мисалы «ак олпок» аттуу жоокер кийимин изилдөөбүздүн натыйжасы буга далил боло алат.

«Манастын» ономастикасын, өзгөчө жер–суу аттарын (топонимдерди) иликтөө тарых илимине бир топ жардамы тиет. Эпостогу топонимдер Чыгыштан Амур дарыясынын башатынан башталып, батышта Крым жарым аралына чейинки географиялык аттарды камтыйт. Эпостогу элдик билим, өзгөчө элдик медицинага байланыштуу билдирүүлөр кызыктуу. Мисалы, биз «Манастагы» элдик

хирургиялык аспаптарды иликтеп жатып, тинтүүр аттуу аспапты алып чыгардык. Бул маалымат Енисей (Хем) дарыясынын башатынан казылып алынган археологиялык табылга менен далилденген.

Эпосто, жогоруда айтылып кеткендей, мифологиялык катмар да маанилүү орунду алат. Эпосто бүт дүйнөлүк диний ишенимдер жөнүндөгү ар кыл информация чагылдырылган. Мында ар кандай оюн—шооктор тууралуу сюжеттер аз эмес. Музыкалык маданият боюнча да азык—оолак кабарлар бар. Биз «Манастан» жыйырмага жакын музыкалык аспаптар тууралуу эскерүүлөрдү таптык. Эпостогу элдик оюндар же болбосо спорт оюндары тууралуу билдирүүлөр кызыгуу туудурбай койбойт. Алардын ичинен Чыгыш таймашуулары боюнча сюжеттер өтө кызыктуу.

«Манасты» изилдөөдөгү эң кыйын маселе анын жаралыш мезгилин аныктоо. Окумуштуулардын оюн абдан кыскартып берсек, алар «Манасты» мифтик мезгилден баштап XX кылымдын башына чейин алып келишет. Бирок көпчүлүк изилдөөчүлөр конкреттүү бир убакытты же кылымдарды айтышат. Чындыгында, «Манас» эпосу мифтик башаттан баштап XX кылымдын башына чейин тынбай өнүгүп—өсүп келген. Ошондуктан, «Манас» бир эле кылым менен чектелип калбайт. Эпоско көп катмарланган тарыхый окуялар көркөм формада кирип калган. Алардын ичинен биз кара кытай доору (X—XIII к.) эпостун байыркы өзөгүнүн түзүлүшүнө көмөк болгон деп айтаар элек. Оюн зооктор, элдик мифтер ж.б. суроолор боюнча биздин «Манас» эпосуна тайанып изилдеген эмгегибизде кенири айтылган. Ошол себептен «Манастын» өзүнөн аз эле мисал келтирдик.

Элдик уламыштар жөнүндө кеп кылганда мисал катары «Тайлак баатыр» аттуу чыгарманы атап кетели. Поэманын негизги өз өгү кылып анын автору А. Чоробаев 1830—жылдардагы Түндүк Кыргызстанда Тайлак жана анын бир тууганы Атантай башкарган Кокон хандыгынын зомбулугуна каршы көтөрүлүштүн окуяларын киргизген. Тайлак менен Атантай—чыныгы тарыхый адамдар. Биз күбө болгондой, Тайлак элдик баатырга айланып, ал жөнүндө А. Чоробаев эпикалык поэма жаратты. Муну айтып отурганыбыздын себеби, ушул «Тайлак баатыр» поэмасынан улам кыргыздардын тарыхый окуяларды бат эле оозеки чыгармага айландырып ала тургандыктары көрүнүп турат. Бул тууралуу өз убагында В. Радлов таамай айткан.

Эпикалык жанрга кирген уламыштар менен легендалар маанилүү тарыхый булак боло алышат. Элдик уламыштарды Борбордук Тянь—Шандагы кыргыздардын этникалык тарыхын изилдөөдө булак катары алгачкылардан колдонгон белгилүү этнограф С.М. Абрамзон болуп саналат. Бирок, кыргыз оозеки чыгармачылыгында Түштүк Сибирь жергесине байланыштуу уламыштар да аз эмес. Алардын кай бирине кайрылып көрөлү.

Бир топ түрк элдерине белгилүү болгон уламыштардын бири «Көбөк» аттуу чыгарма. Кыргыздарда бул тууралуу «Кубакым—Кубакуш» уламышы, «Көбөк кан» жомогу жана айтыш түрүндө «Талым—кыз менен Көбөктүн айтышы» деген чыгармалар бар. Казактарда «Ак—Көбөк, Кара—Көбөк» уламышы бар. Түштүк Сибирь

элдеринде «Ак Көбөк» деген жомоктун бир канча варианттарын В.Радлов Сибирь татарлары менен алтайлыктардан жазып алган. Ак Көбөк уламышы хакастарга белгилүү. П.А. Фалев ногойлордун «Ак Көбөк» жомогун 1917–ж. түшүндүрмөлөрү менен жарыкка чыгарган.

«Көбөк» тууралуу уламыштарды изилдеген Б. Кебекова алардын айырмасы менен катар жалпылыктарын да белгилеп кеткен. Белгилеп кете турган кана нерсе: «Көбөккө» байланыштуу аталган элдердин оозеки чыгармачылыгындагы уламыштардын көп сандаган варианттары бир башаттан көз жарганы шексиз.

Кыргыздардагы «Кет Бука» ырчы жөнүндөгү табышмак уламыштын башаты да, биздин оюбузча, Түштүк Сибирден чыгышы мүмкүн. Бул чыгарма «Шаджарат ал–атрак» аттуу болжол менен XV кылымда жаралган чыгармада жазылып калган. Мында Чынгыз кандын уулу Жуучу өлгөндө, Улук–ырчы табышмактуу ыр менен Чынгызга билгизгени тууралуу айтылат²¹. Кыргыз фольклорунда Жуучунун өлгөнүн Чынгыз канга табышмактуу ыр түрүндө билгизген «Кет Бука» уламышынын төрт варианты бар.

Кыргыздардан тышкары Жуучунун өлгөнүн билгизген ырчы тууралуу уламыштардын бир нече варианттары казактарда жана ногойлордо белгилүү. «Кет Бука» легендасына ачкыч боло турган Ногой версиясы десек болот. Анткени, мында Кет Бука – найманлы деп уруусунун аты аталган. Чыгарманын башаты биздин оюбузча Енисей дарыясынын башында 1206–1218 жж. жаралган. Буга далил Жуучу хан кыргыздарды каратып алганы барганда, анын Бука аттуу нойону болгону. Ал эми Жуучу өлгөндөн 23 жыл кийин өлгөн дагы бир Кет Бука Чынгыз хандын небереси Хулагунун нойону болгон. Рашид ад–дин аны наймаңдан чыккан Кет Бука нойон деп атайт. Биздин күндөргө чейин «Кет Буканын күүсү» комузга чертилип келе жатканын да белгилей кетели. Күүнүн 6–7 варианты кыргыз радиосунун фондуларында сакталып турат.

Тарыхый уламыштарга «Ак Мактым» аттуу чыгарма кирет. Бул уламышта азыркы мезгилге чейин «Мактым», «Отуз эки Бегарстан», «Тайчы», «Оң Бегарстан», «Бегарстан тайчы» деген варианттарындагы күүлөрдүн коштоосу менен келип жетти. Чыгарманы атайы изилдөөгө алган Т. Абдыракунов, уламыштын «Абакай пакта» деген хакастардын уламышы, «Чин Төмүр–Батур жана Махтум–сула» аттуу уйгурлардын жомогу менен окшоштуктары бар экенин жана бул чыгармалардын 1418–1428 ж.ж. Могулистанда болуп өткөн тарыхый окуялардын негизинде жаралган деген болжолду айтат.

Түштүк Сибирь элдеринин фольклоруна үндөш чыгармалардын санын улаганда кыргыздардагы «Ак коен» аттуу жомокту атап кетсек болот. Дал ушундай мазмундагы, бирок аталышы кана башкача («Похта–Кирис») жомок хакастарда бар экенин белгилеп кетели. Буга окшогон чыгармалар, атай берсек дагы да бар. Бирок, ушулардан эле көрүнүп тургандай чыгармалар кыргыз элинин этникалык тарыхын жазууда зор жардам берет. Бир чети бул чыгармалар адегенде кыргыздар Түштүк Сибирде, андан кийин Орто Азияда ж.б. жерлерде жашашкандарын далилдеп тургансыйт.

Кыргыз оозеки чыгармачылыгында лирикалык жанр көп кырдуу жана мазмуну бай келет. Ошону менен катар лирикалык жанрдагы чыгармалар эпостордон кем эмес тарыхый этнографиялык булак болуп бере алат. Лирикалык чыгармалардын көрүнүктүүлөрүнөн болгон эмгек ырларына кайрылалы. «Бекбекей» – келин – кыздар, жаш уландар болуп адатта жайкы күндөрдө короо кайтарганда ырдала турган ырдын бир түрү. «Бекбекейдин» саптарында этнографиялык маалыматтар кездешет:

Укуругум долоно
Ууру, бөрү, жолобо,
Камчымдын сабы долоно,
Каапыр ууру жолобо.

Мындан көрүнүп тургандай укурук менен камчынын сабы долоно деген бекем жыгачтан жасалган. Демек, бул саптар долоно өскөн жерден жаралган. Ал эми долоно бардык жерде өсө бербейт эмеспи.

«Эң эле байыркы эмгек ырларына «Шырылдан» деген жылкычылардын оор турмушун сүрөттөгөн оозеки чыгарма кирет. «Шырылдан» жылкы кайтарган жигиттер аткарышкан. Бул ыр азыр айтылбай унутулуп калды. «Шырылдан» качан чыкканы белгисиз болгону менен төмөнкү саптарда анын эң эле байыркы замандарда жаралганы көрүнүп турат:

Шып – шырылдан шыр экен, эй,
Жылкычынын ыры экен, эй,
Конок тоого бүткөндө, эй,
Кошо чыккан шырылдан, эй,
Таруу ташка бүткөндө, эй,
Талаша чыккан шырылдан, эй,
Жылкычы менен коюндаш, эй,
Жанаша чыккан шырылдан, эй .

Малчыларга арналган эмгек ырлардан мына ушул «Бекбекей» менен «Шырылдан» да кыргыздардын илгерки малчылык турмушун изилдегенде маанилүү булак боло алат.

Илгерки кыргыздар малчылык кесиптен тышкары дыйканчылык чарба менен тааныш экендиктерин дыйканчылык эмгек ырларынан деле билип болчудай. Буга бир жакшы далил болгон кыргыз дыйкандарынын «Оп майда» аттуу ыры. Бул чыгарманын жаралыш мезгили да эң кур дегенде орто кылымдарга алып келет. Буга биз XI кылымда М.Кашгаринин белгилүү сөздүгүнөн да «оп» деген сөздүн түшүндүрмөсүн окуганда далил табабыз. Сөздүктө «оп» – кырман басып жатканда өгүздөр байланган ортого кагылган мамы жыгач деп түшүндүрүлөт. Ал эми кыргыздар башка түрк элдери сыяктуу эле эгинди уй, огуз менен эле бастырып алышкандары белгилүү эмеспи. «Оп майда» ыры кыргыз дыйкандарынын эмгегин женилдетип, иштин жүрүшүнө тыгыз байланыштуу болгон. Мында «Орой, орой оп майда! Ороо толсун оп майда!» деген уйкаштык кайталоолор да аз эмес. Ошону менен катар «Оп майдадан» илгерки кыргыздардын

дыйканчылык эмгек процессин изилдөөгө көмөк болгон материалдарды табабыз. Буга төмөндөгү саптар мүнөздүү:

Жыйырмадан боо өлчөп
Чоң өгүзгө бек тартып,
Кырманга тартып чийнелеп,
Кырманын такыр чаптырган
Ортого мамы кактырган,
Ак буудайын чачтырган,
Ай туяк менен бастырган.

Жакшылап карап көрсөк, бул саптарда данды бастыруу убагында колдонулган бир топ ыкмалар жөнүндө айтылат.

Кыргыздарда мал чарбачылык, аңчылык, дыйканчылык иштеринен башка үй чарбачылыгы да кеңири болгон. Ошого жараша үй чарбачылыгында да оозеки чыгармалар пайда болгон. Үй эмгегинде кол өнөрчүлүк өнүккөн. Буга кыргыз уз аялдарынын «Тон чык» аттуу эмгек ыры күбө боло алат. «Тон чыкта» да эмгек процессин үйрөнүү боюнча бир топ этнографиялык маалымат камтылган. Мисалы, төмөндөгү саптарга кайрылалы:

Ак токтумдун териси,
Ашаткысын келтирдим,
Абдан ийин жеткирдим.
Кыткыл кылбай өзүндү,
Ашаткыңды калтырдым.
Тап менен түзүн салдырдым.
Чык терим, тон тонума,
Калдыр – күлдүр этпестен,
Түшө койгун жонума.
Ийлебесем маа жазык,
Кылдырасан саа жазык,
Тон чык...! Тон чык...! .

Мындан көрүнүп тургандай тон тигүүдөгү оор процессти жеңилдетүү иретиндеги айтылган сөздөр булак боло алат. Буга окшогон саптар «Манас» эпосунда Каныкей Манаска күрөшкө түшүү үчүн кийе турган «кандагай» аттуу шымды тигип жаткандагы эпизоддорду сүрөттөөдө кездешет эмеспи.

Лирикалык жанрдын түрүнө кирген турмуш ырлары да бир топ тарыхый маалыматтарды камтыйт. Кошокторго эле кайрылалык. Мисалы, «Устанын кошогу», «Мергендин аялынын кошогу» ж.у.с. кошокторду алсак, уста, мергенчи тууралуу бир топ кабарларды билебиз. Алардын эмгеги, курал – жабдыктары, иште колдонгон ыкмалары тууралуу кошоктордо ачык – айкын айтылат

Лирикалык чыгармалардын катарын андан ары уласак: «Каада салт ырлары ырымдар, дарымдар («Бадик айтуу», «Бакшы ойнотуу») ж.б. чыгармалар да тарыхый – этнографиялык булак боло ала турган

мүмкүнчүлүктөрү бар. Биз бул макалабызда алардын баарына токтолушубуз кыйын, бир топ көлөмдү талап кылат.

Акырында, бир ооз дидактикалык жанрга токтолуп кетели. Бул жанрга киргизилген макал—лакаптардын булак боло ала турган мүмкүнчүлүктөрү бар. Мисалы, «Кайда барсаң Мамайдын көрү» деген макалды алалы. Муну кыргыз изилдөөчүлөрү мындайча түшүндүрүшөт: «Бир адам көр казып жаткандардан: «Бул көр кимдики?» деп сураса, — «Мамайдын көрү» — дешкен экен. Андан ары барса дагы эле көр казып жаткандар ошондой эле жооп беришкен. Кыскасы, бардык жерден эле бирдей жооп алган. Ошондон ушул макал калган имиш.» Биздин оюбузча, макалдын тарыхый Мамай менен байланышы бар. Мамайдын өмүр баянына кайрылсак, ал Куликов талаасында 1380—ж. Орустардан жеңилгенден кийин, калган—каткан жоокери менен Крымга качкан. Бирок, Мамайдын «Алтын Ордонун» өзүндө эле баркы жок болгондуктан, каршылаштар анын артынан баса түшүп, кууп алышкан. Акырында ал Крымдагы Кафа шаарында («Манастагы» Кап же Кап тоо) өлтүрүлгөн.

Ошентип, жогоруда айтылгандарды жыйынтыктасак, кыргыз фольклору маанилүү, тарыхый этнографиялык булак болуп саналат. Албетте, бул жерде оозеки чыгармачылыктын өнүгүш өзгөчөлүктөрүн дайыма эстен чыгарбаш керек. Кыргыз оозеки чыгармачылыгынын бай катмары мифтик доордон биздин күндөргө чейин келип жетти. Ошого жараша ал ар кандай тарыхый мезгилдерди чагылдырган. Кай бир фольклордук чыгармаларда кыргыздар Түштүк Сибирде жашап турган убакытта болгон окуяларды чагылдырган. Бул сериядагы чыгармалар кыргыз элинин этногенезин жана этникалык тарыхын жазууда көмөк боло алат. Андан кийинки фольклордо чагылдырылган тарыхый окуялар, монголдор, ойроттор жана «Алтын — Ордо» мамлекетинде болгон окуяларга байланыштуу. Оозеки чыгармалар андан ары өнүгүп отуруп XIX кылымга чейинки мезгилди камтыган. Корутундулап айтканда, кыргыз оозеки чыгармалары элибиздин басып өткөн татаал турмушун, анын тарыхын, маданиятын көркөм формада сактап келген.

ПАЙДАЛАНГАН БУЛАКТАР ЖАНА АДАБИЯТТАР

Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China the turks and India Arabic text (circa A.D.1120) with on English translation and commentary by V. Minorsky. — London, 1942.

АБДЫПРАКУНОВ Т. **«Кетбука табышмагы жана тарыхый чындык»** // Кыргызстан маданияты, 1970, 24 июнь.

АБДЫПРАКУНОВ Т. **Ак—Мактым:** Адабий изилдөө. — Фрунзе: Кыргызстан, 1983.

АБРАМЗОН С.М. **Народные предания как источник для изучения этнической истории кыргызов Центрального Тянь—Шаня** // Этническая история народов Азии. — М.: Наука, 1972.

42 **КЫРГЫЗ ФОЛЬКЛОРУНУН ТАРЫХЫЙ-ЭТНОГРАФИЯЛЫК
БУЛАК КАТАРЫ МААНИСИ**

ГРАЧ А.Д., МОЛДОБАЕВ И.Б. **Об одном древнем инструменте народной медицины**//Сов.этнография, 1983. № 3

Извлечения из «Маджму ат-таварих»/Перевод, введение и комментарий В.А. Ромодина.//Кыргыз улуттук академиясынын кол жазма жана жарыялоо бөлүмүнүн фондулары, инв. № 5154 (Мындан ары КЖЖБФ).

КЕБЕКОВА Б. **Кыргыз-казак фольклордук байланышы.** – Фрунзе: Илим, 1982.

КЖЖБФ, инв. № 180 а; инв. № 235.

КУЧКИН В.А. **Русь под игом: Как это было?**–М. 1991.

Кыргыз поэзиясынын антологиясы. Т. (фольклор жана эл акын-дарынын ырлары) – Фрунзе: Кыргызстан, 1980.

Кыргыз эл жомоктору. – Фрунзе: Кыргызстан, 1978.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. – Фрунзе: Илим, 1973.

Махмуд Кашгарий. **Девону лугот ит турк.** Т. – Ташкент, 1960.

МОЛДОБАЕВ И.Б. **«Манас» эпосундагы элдик медицина** //Манасчылар – кыргыз элинин руханий инсандары. **Сагымбай Орозбаков 125 ж.** – Бишкек, 1993.

МОЛДОБАЕВ И.Б. **«Манас»-историко-культурный памятник кыргызов** – Бишкек, 1995.

МОЛДОБАЕВ И.Б. **Великий Шелковый путь в эпосе «Манас»** //Проблемы развития туризма и возрождение исторической значимости шелкового пути. – Шымкент, 1998.

МОЛДОБАЕВ И.Б. **Историко-культурное значение героического эпоса «Эр-Солтоной»**//Советский Киргизстан: страницы истории и современность. – Фрунзе: Илим, 1984.

МОЛДОБАЕВ И.Б. **Киргизский эпос как источник по истории одежды** // Сов. этнография, 1979, № 2.

МОЛДОБАЕВ И.Б. **Название музыкальных инструментов в эпосе «Манас»**//Вопросы киргизской терминологии. – Фрунзе: Илим, 1986.

МОЛДОБАЕВ И.Б. **Отражение этнических связей киргизов в эпосе «Манас»** – Фрунзе: Илим, 1985.

МОЛДОБАЕВ И.Б. **Эпос «Жаныш и Байыш» как историко-этнографический источник.** – Фрунзе: Илим, 1983;

МОЛДОБАЕВ И.Б. **Эпос «Манас» как историко-этнографический источник**//Советская тюркология, 1989, № 3.

МОЛДОБАЕВ И.Б. **Эпос «Манас» как источник изучения духовной культуры киргизского народа.** – Фрунзе: Илим, 1980.

- МОЛДОБАЕВ И.Б. **Эпос «Манас» как источник изучения духовной культуры киргизского народа.** – Фрунзе: Илим, 1989.
- МОЛДОБАЕВ И.Б. **Этническая и культурная общность киргизов с народами Саяно–Алтая**//Вопросы этнической истории киргизского народа. – Фрунзе; Илим, 1989.
- Ногайцы.** Историко – этнографический очерк. – Черкесск,1988.
- Рашид ад – дин. **Сборник летописей.** Т.3. М., – Л., 1946.
- Сайф ад–дин ибн дамулло Шах Абас Ахсикенти жана анын уулу Нурмухаммед, Тарыхтардын жыйнагы** («Мажму атут – таварих»)/катор. М. Досболов, О. Сооронов. – Бишкек, 1996.
- САФАРГАЛИЕВ М.Г. **Распад Золотой Орды.** Саранск, 1960.
- Сборник материалов, относящихся к истории «Золотой Орды».** Извлечения из перс. соч., собранные В.Т. Тизенгаузеном и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. Т.2. – М., Л. 1942.

